БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЕНДӘ ТАБИГАТЬ ТУРЫНДА

Фәйрүзә САБИРОВА, Алабуга дәүләт педагогика университеты укытучысы

Балалар бакчасы һәм башлангыч мәктәп өчен төзелгән программаларга Габдулла Тукайның күп кенә шигыре кертелгән. Аларның һәммәсендә тормыш, табигать дөньясы тасвирлана. Мәсәлән, балалар бакчасында елның билгеле бер вакыты Г.Тукайның «Елның дүрт фасылы» әсәреннән өзек уку белән каршы алына:

Кырлар буш кала,
Яңгырлар ява;
Җирләр дымлана, —
Бу кайчак була?

Кызыклы гына башланган табышмак әйтеш дәвам итә: җир ни өчен дымлана? Юешләнү нәрсә дә, дымлану нәрсә? Күз күнендә тагын нинди үзгәрешләр күзәткәнегез бар? Яңгырлар җәй көне дә ява, һәм җир дымлана... Аерма нәрсәдә? «Кырлар буш кала» дигәнне сез ничек аңлыйсыз? Әйе, бу арыш кырлары, бодай басулары, бәрәңге-яшелчә бакчалары гына түгел, ә бәлки иксез-чиксез табигать дөньясы дигәнне аңлата.

Кышны каршылаганда да балаларга Тукай сүзләре ярдәмгә килә:

Һәр җир карланган,
Сулар бозланган;
Уйный җил, буран, —
Бу кайчак, туган?

Кышкы табигатьтәге үзгәрешләргә игътибар юнәлтү белән бергә, шагыйрьнең якын итеп үзе белән уенда катнашучыга «туган» дип дәшүе —мөһим деталь. Бергә-бергә уйнаганда, эшләгәндә, укыганда үзара дус, туганнарча тату булырга сабак булып аңлашыла бу, бала-чага аңларлык әхлакый кагыйдә. Шигърият акыл сату, вәгазь сөйләүне яратмый, ә бәлки ниндидер бер сүз белән тирән мәгънәле мәгълүмат бирә. Турыдан-туры фәнгә кагылышлы деталь дә бар: сулар бозлана... Билгеле бер шартларда, ниндидер тәэсирләр йогынтысында табигать дөньясында бер күренеш икенче күренешкә, бер әйбер бөтенләй икенче сыйфаттагы әйбергә әверелә.

Язны җиткердек:
Боз һәм кар эреде,
Сулар йөгерде;
Егълап елгалар,
Яшьләр түгелде.

Көннәр озая,
Төннәр кыскара,
Бу кайсы вакыт? —
Йә, әйтеп кара.

Бер-бер артлы рифмик яктан нык берегеп килгән гади җыйнак җөмләләргә һәм образлы сүзләргә *(сулар йөгерә, елгалар елый)* табигать белеменең ике бүлеге урнаштырылган. Бердән, яз көннәрендә күләмнәре бермә-бер артып киткән елгалар, күлләр, диңгезләр һ.б. ларның сулары яз җылылыгында парга әйләнә һәм югары күтәрелә, аннары, анда үзара кушылу сәбәпле, пар авырая һәм җиргә яңгыр булып ява. Икенче мәгълүмат Җирнең үз һәм Кояш тирәсендә әйләнүенә кагыла. Әсәрдәге фигыльләрнең үткән заманда икәнлегенә игътибар иткәндә, шагыйрьнең Җирнең Кояшка шактый якынайган вакытын, озакламый җәй җитәчәк чорны тасвирлаганы аңлашыла.

«Җәй» шигыре тиз-тиз үзгәрүләр, тыгыз хәрәкәтләр белән тулы: ашлыклар үсеп, «пешеп» тә өлгерә, коелгалаганчы, урырга кирәк. Шулай булгач, халыкның ашыгуы табигый. «Җәйге бер көн ел туйдыра» дигән халык мәкале искә төшә.

Яңадан-яңа үзенчәлекләрен ача-ача, Тукай ел фасылларын тасвирлый. Лирик герой хисләренең чагылышы аша язгы табигатькә шагыйрьнең мөнәсәбәтен, андагы үзгәрешләргә сизгерлеген, уңай бәясен тәсмерлисең.

«Кышка бер сүз»дә бертөрле күңелкүтәренкелеге белән кыш-яз тартышы җанландырыла, табигатьтә һәрнәрсәнең үз катгый тәртибе булу сәбәпле, аллы-гөлле күбәләкләр гаскәре белән алтын фаэтонында гөлләр патшасы язның барыбер киләчәгенә куану, хуплау белдерелә.

«Яз галәмәтләре» язга һәркемнең (яше, карты) шатлануын хәбәр итә.

«Яз хәбәре»ндә табигатьтәге яңарышларга үз мөнәсәбәтен Тукай укучысына карлыгач сайравы аша җиткерә:

«Күпме, февраль, каш җыерсаң һәм
ачулансаң да син,
Барыбер, ди, җитте яз һәм рухына кышның
ясин».

«Яз» шигыре моңа кадәр телгә алынган әсәрләрдән үзенең фәлсәфи юнәлеше белән аерылып тора: лирик герой каләмен язарга, иҗат итәргә өнди: нурлы, якты яз килгән бит. Шул ук вакытта каләм туктап калган, герой нәрсәнедер аңлап бетерми кебек. Әйе, тормышка нур иңә, яз килә, әмма анда мәхшәр: бозлар, ахыр заман җиткән кебек, бер-берсен кага-кага ага, чаба. Җирдән чыккан пар һәм томан да ахырзаманны искә төшереп тора.

Бу галәмне тота бертөрле каушау,
Бөтенләй болганадыр, килә шау-шау.

Шагыйрь яңалыкның искелек белән тартыша-тартыша хакимлеккә ирешүенә (каршылыклар тартышы), җиңүенә табигать дөньясындагы үзгәреш-хәрәкәтләрне сәнгатьле сүз белән җанландырып әнә шулай инандыра.

«Яз галәмәтләре» дип исемләнгән икенче бер шигырендә «яз һәм кеше», «табигать һәм иҗтимагый тормыш» параллельләре күзәтелә.

Көз — Тукайда каршылыклы хис-кичерешләр уята торган вакыт. Бер карасаң, көзнең дә күңелеңә хуш килә торган яклары юк түгел икән: «... уҗым/ Яшел хәтфә шикелле итә җем-җем» («Көз»); «... Көз көне һәм кыш бүе саргаймый торган чыршы бар» («Чыршы»). Шулай да тискәре тәэссоратлар көчлерәк: «...хәстә төсле, арта сары төс» («Чыршы»);

«...Мисале зәгъфыран саргайды урман»,
«Тәэссеф/ басты золмәт, китте якты»,
Ничәйтсәң дә, күңелсез көз, күңелсез;
Чәчәксез көз, үләнсез һәм дә гөлсез.
(«Көз»)

Көзгә карата мондый тискәре мөнәсәбәтнең

сәбәпләре Тукай биографиясен белгән кешеләргә ачык: көзләрен шагыйрьнең авыруы көчәя, кием-салымның һәм яшәү-тору урынының җылылыгы мактанырлык түгел. Шуңа күрә дә «Көз» шигырендәге түбәндәге юллар гаҗәп тоелмый:

Үлеп торсам иде мин алты айдай,
Эреп бер йокласам мин сары майдай.
Шулай йоклап, бәһар җиткәндә торсам,
Торып тагы яшел җирдә утырсам.

Нинди генә күңелсез хисләргә чорналмасын, көзге табигатьтәге чак сизәрлек дәвамлы үзгәрешләрне, Габдулла Тукай нечкәләпнәфисләп тасвирлап бирмәсә, бала-чагаларыбыз белән бергә белми-күрми (гади күз бит) гомер кичергән булсак, эстетик яктан булсын, аң-белем җәһәтеннән булсын, күп нәрсәләрне югалткан булыр идек.

Турыдан-туры «Җәй» дип исемләнгән әсәрләр Тукайда күп түгел. Мисалга «Җәй көнендә» шигырен (һавадагы эсселек, бөркүлек, корылык һәм ... балаларның иртәдән кичкә кадәр ак балыклар кебек йөзүләре), «Яңа кыйраәт» хрестоматиясеннән томлыкларга кертелгән «Җәй» мәкаләсен *(җәйге табигатьнең төп билгеләре, авыл һәм шәһәр халкының җәйге мәшәкатьләре)* алырга мөмкин. Аның каравы җәйге табигать хозурлыгын Тукай күп юнәлешләрдә бирүгә ирешә:

туган җир табигатенең гүзәллеге, изгелеге: «Җәйге таң хатирәсе», «Шүрәле», «Туган авыл», «Туган җиремә»;

балалар һәм табигать: «Эш беткәч, уйнарга ярый», «Су анасы», «Бала белән Күбәләк», «Бичара Куян», «Кызыклы шәкерт», «Кошчык»;

кош-корт, хайваннар дөньясы: «Кошларга», «Карлыгач», «Һәркемнең ашыйсы килә», «Ялкау маэмай», «Сөткә төшкән сычкан»;

күк җисемнәре, ел, тәүлек әйләнәсе: «Ай һәм Кояш», «Яңгыр илә Кояш», «Арба, Чана, Ат» һ.б.

Тукай шигырьләренә салынган эчке мәгънә балаларда күңел сизгерлеге булуын күздә тота. Мисалга «Яратырга ярый» шигырен китерик. Әсәр эчтәлегенә килгәндә, елның һәр фасылы яратуга лаек, һәрберсе матур, димәк, дөнья матур: «... матур кырлар, матур таулар»... Әнә шул матурлык фонына шагыйрь контраст итеп тормыштагы үзәген өзгән ямьсезлекләрне куя: фәкыйрьлек, ярлыларның газаплы тормышы, кеше дип әйтергә тел бармаган адәм актыклары... Җирдә, табигать кочагында тормыш, төрле кешеләр бар дигән сүз бу. «Шатлык вә хәсрәт» шигыренә дә тирән мәгънә салынган. Әле генә дөньяны болыт каплаган, яшен яшьнәп, яңгыр яуган иде — ялтырап кояш чыга. Ләкин күп тә үтми, тагын диңгез өстендә куе, кара, ямьсез болытлар пәйда була. Нишләмәк кирәк, тормыш та, кеше күңеле дә бер генә халәттә тормый, дөньяда статик, катып калган күренешләр юк бит ул.

Күрәсең, бу болыт берлә гомерлеккә кояш бергә;
Шулай бергә бугай, шатлык та хәсрәт, канлы яшь берлә.

Бик тә үзенчәлекле төзелгән «Шигърият һәм нәсер» әсәре турында берничә сүз әйтми булмый. Әсәрнең буеннан-буена һәр строфаның беренче ике юлында тәүлекнең һәр мизгеле — ямьле кич, айлы төн, ак йолдызлар, кош тавышлары, якты таң, кояш калку һ.б. гаҗәеп матур төсләр, авазлар, үзенә хас табигый хәрәкәтләр белән җанландырыла. Шул уңай белән һәр строфаның өченче-дүртенче юллары үз тәртибендә төрле катлам кешеләренең үзара һәм байлыкка, акчага, мөнәсәбәтен шагыйрь әле юмор, әле бер ачыну хисләре белән ача бара. Тукай шигърияте шундый серле, гаҗәеп нәрсә инде ул: табигать гүзәллеген тормыш-яшәеш хәл-әхвәлләрен дә бергә колачлап, һәркем аңларлык итеп төшендерү куәтенә ия.

ФӘННИ-ГАМӘЛИ КОНФЕРЕНЦИЯ

Агымдагы елның сентябрь аенда Казанда «Укыту-тәрбия эшчәнлеген психодидактика принципларына нигезләнеп оештыруның нәтиҗәлелеге» дип исемләнгән фәнни-гамәли конференция булды. Аның эшендә ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы вәкилләре, Мәгарифне үстерү институты, югары уку йортлары галимнәре, педколлият укытучылары, район, шәһәр мәгариф бүлекләре (идарәләре) хезмәткәрләре, иҗади үсеш технологиясенә нигезләнеп төзелгән дәреслек авторлары, укытучылар катнашты. Төп утырышта ТР Мәгариф һәм фән министрлыгының милли мәгарифне үстерү бүлеге башлыгы Р.Зиннәтуллинның, әлеге бүлекнең төп киңәшчесе Г.Гайнетдинованың — «Укучыларның иҗади сәләтен үстерүнең педагогикпсихологик факторлары», эксперимент эшчәнлегенең фәнни җитәкчесе академик Ә.Рәхимовның — «Инновацион укыту технологияләре һәм укучыларның иҗади үсеше» дигән темаларга, шулай ук дәреслек авторлары, укытучылар һ.б. чыгышлары тыңланды. Конференциядә иҗади үсеш технологиясе нигезендә республика мәктәпләренең I — IV сыйныфларында дүрт ел дәвамында барган эксперимент эшенә йомгак ясалды. Анда билгеләп үтелгәнчә, бу иҗади эштә 56 мәктәп, 56 укытучы, 643 укучы катнашкан. Сынап карау барышында башлангыч сыйныф укучылары өчен «Әлифба» (А.Нурмөхәммәтова, К.Зарипова, З.Ризванова), «Азбука» (А.Нурмөхәммәтова, З.Ризванова), «Татар теле» (З.Җамалетдинова), «Математика» (Ф.Казыйханова, В.Казыйханов), «Риторика» (К.Зарипова), «Әйләнә-тирә дөнья» (Г.Сәмигуллин, К.Зарипова) дәреслекләре, «Әхлак дәресләре», «Иман дәресләре» (В.Казыйханов), укытучылар өчен методик кулланмалар, I сыйныф өчен математикадан эш дәфтәрләре басылып чыккан. Шулай ук I — IV сыйныф укучылары өчен үсеш мониторингы, контроль эшләр системасы, аларга 5 критерий буенча анализ ясау үрнәге дә эшләнгән. Дүртьеллык нәтиҗәдән күренгәнчә, бу технология нигезендә белем алган һәр бала программа минимумын үзләштергән, иҗади үсеш алган. Бүген югары сыйныфларда гамәлдәге дәреслекләр белән укыту-тәрбия эшчәнлеген психодидактика принципларына нигезләнеп оештыру юнәлешендә эш бара.